

УДК 81:001(477)(092)

*Людмила Довбня,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна),*

*Тамара Товкайло,
кандидат філологічних наук, доцент,*

**доцент кафедри української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)**

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ – ПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ

У статті втілено намір здійснити науковий аналіз мовознавчої спадщини Агатангела Кримського, приурочений до 145-ї річниці від дня народження українського вченого-енциклопедиста, засновника східнослов'янської орієнталістики, дослідника української діалектології та історії становлення й розвитку української мови, перекладача, лінгводидакта, котрий створив шкільну навчальну літературу з рідної мови та започаткував підручники й посібники для студентів сходознавчих вищих навчальних закладів. Незважаючи на потужний науковий внесок ученого в українське і світове мовознавство, його доробок упродовж десятиліть був невинувато забутий на Батьківщині, що зобов'язує сучасників і прийдешні покоління повернути суспільству й оцінити належним чином напрацювання великого подвижника. Власне цим зумовлюється актуальність поданої статті. Метою розвідки є різнобічний ґрунтовний аналіз мовознавчої царини Агатангела Кримського, яка охоплює україністику та сходознавство.

Ключові слова: Агатангел Кримський, славістика, українське мовознавство, граматика, історія мови, діалектологія, східні мови.

В статье осуществлен научный анализ языковедческого наследия Агатангела Крымского, посвященный 145-й годовщине со дня рождения украинского ученого-энциклопедиста, основателя восточнославянской ориенталистики, исследователя украинской диалектологии и истории становления и развития украинского языка, переводчика, лингводидакта, который создал школьную учебную литературу по родному языку, а также учебники и учебные пособия для студентов востоковедческих высших учебных заведений. Несмотря на мощный научный вклад ученого в отечественное и мировое языкознание, его творчество на протяжении десятилетий было неоправданно забыто на Родине, что обязывает современников и будущие поколения вернуть обществу и оценить по достоинству наработки великого подвижника. Собственно этим предопределяется актуальность представленной статьи. Ее целью является разносторонний обстоятельный анализ языковедческой деятельности Агатангела Крымского, которая охватывает украинистику и востоковедение.

Ключевые слова: Агатангел Крымский, славистика, украинское языкознание, грамматика, история языка, диалектология, восточные языки.

The article embodied the intention to carry out a scientific analysis of Agatangel Krymskyi's linguistic heritage dedicated to the 145th anniversary of birth of the Ukrainian scientist and encyclopedist, founder of the East Slavic Orientalism, researcher of Ukrainian dialects as well as history of formation and development of Ukrainian language, interpreter, specialist in linguistic didactics who created school educational literature in native language and founded textbooks and manuals for the students of oriental high schools. Despite the scientist's important contribution to the world and Ukrainian linguistics, his works have been unfairly forgotten at homeland for decades which compels his contemporaries and future generations to return to society and to assess properly the achievements of great pioneer. This actually causes the relevance of presented article. The object of the article is the all-around thorough analysis of Agatangel Krymskyi's linguistic realm which covers both Ukrainian and Oriental sciences.

Scientists distinguish two periods in the scientific and cultural activity of A. Krymskiy: Moscow period and Kyiv period, the first of which is related to the Institute of oriental languages, and the second – to Ukrainian academy of science. A number of fundamental works in the field of Oriental Studies is the result of researcher's activity in the Lazarev Institute, some of them are «Lectures on the history of Semitic languages» (1902–1903), «Sources for the history of Mohammed and the literature about him» (1902), «History of Islam» (1904), «Islam and its future» (1904) and others. Kyiv period is marked by the emergence of important researches carried out in the areas of Oriental and Slavic realm, among which the following most important ones should be marked: «Essays on the History of the Ukrainian language» (1922) in collaboration with O. Shakhmatov, «History of Persia and its literature» (1923); «The history of Turkey and its literature» (1924–1927); «Persian theater, where it came from and how it developed» (1925), «Zvenygorod area. Shevchenko's homeland in ethnographic and dialectological aspects» (from 1930 p.) etc.

The researcher's Slavonic range of works covered, first of all, the linguistics, and in particular the aspects of Ukrainian spelling, dialectology, history of languages, lexicology, lexicography, grammar etc.

Special attention is given by the researcher to Ukrainian spelling, he took active part in discussions related to the setting of spelling standards, the main principles of which, as considered by him, was phonetic and morphological one, grammar and laying dictionaries.

A.Yu. Krymskyi paid also considerable attention to the questions of setting lexical standards, particularly to the correlation of own core words with the loanwords, focusing on self-sufficiency of Ukrainian language in terms of nomination, including formation of terms. He studied the question of synonyms semantic scope in terms of their lexical usage.

Thus, it should be noted that A.Yu. Krymskyi – powerful researcher and encyclopedist, linguist, linguodidactics specialist – made an important

contribution into the development of world science in general and Ukrainian science in particular.

Key words: *Agatangel Krymskyi, slavistics, Ukrainian linguistics, grammar, history of the language, dialectology, eastern languages.*

В історії україністики є чимало видатних постатей, котрі формують основу національного самобутнього наукового й культурного підґрунтя. До когорти таких подвижників входить і Агатангел Юхимович Кримський – великий український учений-енциклопедист (автор більше 1000 праць із різних сфер гуманітарного знання, серед яких наукові дослідження становлять 26 томів), славіст, сходознавець, перекладач, поліглот із знанням понад 60 мов, лінгводидакт. Незважаючи на потужний науковий внесок у розвиток схода-, слов'яно- й українознавства, його доробку не надавалася належна увага, більше того, упродовж десятиріч свідомо й цілеспрямовано вилучалися його напрацювання і знищувалася пам'ять про нього. Виклики сучасного українського суспільства спонукають дослідників до відродження забутих імен і повернення їх на терени рідної землі. З огляду на це особливої актуальності набуває необхідність ознайомлення широкого фахового загалу із науковими розвідками вченого та їх різноаспектний коментар.

Сучасна доба представлена в українському мовознавчому просторі напрацюваннями вчених, котрі присвячують свої розвідки аналізу окремих аспектів наукової діяльності визначних дослідників ХХ ст., яка (за винятком поодиноких праць) з ідеологічних мотивів свідомо замовчувалася впродовж багатьох років, однак по праву заслуговує на визнання. До таких постатей варто віднести Агатангела Кримського, вивченням окремих аспектів діяльності якого займаються Г. Виноградська, М. Гуць, Р. Доценко, С. Петькун, Л. Симоненко, О. Тетеріна та ін. Зокрема, Г. Виноградська подає власне бачення і науковий аналіз не опублікованого раніше розділу «Жнива» із праці А. Кримського «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного». Дослідниця метою праці визначає ознайомлення наукового загалу «...з інформацією про факт реального існування такого розділу, про те, де він зберігається, у якому стані», а також уведення до наукового обігу оригінального авторського рукописного тексту «Жнив» А. Кримського, уперше повністю опублікувавши його [3, с. 350]. Розділ поділяється на дві частини: у першій подається етнографічний опис жнив, у другій – підбірка текстів жнивських пісень. М. Гуць у своїй розвідці звертає увагу на подвижницьку діяльність А. Кримського на ниві науки й культури загалом. У ювілейній статті Р. Доценка подано історіографію досліджень науково-педагогічної спадщини вченого. С. Петькун у своїй праці ставить завдання «привернути увагу до багатогранної наукової та культурної спадщини вченого» [15, с. 705]. Л. Симоненко аналізує українознавчі й термінознавчі студії академіка А. Кримського. Художньому перекладу в орієнталістиці присвячено працю О. Тетеріної, де висвітлено «характер новизни та шляхи

мистецького експерименту А. Кримського. Автор доходить висновку, що перекладацька діяльність А. Кримського стимулювала поступ вітчизняної орієнталістики в європейському контексті» [18, с. 41].

У сучасному науковому просторі недостатньо висвітлені лінгвістичні студії відомого вченого з питань українського та східного мовознавства, у яких сконденсовано глибокий потенціал для майбутніх дослідників мови.

Мета статті – подати мовознавчий аналіз наукового доробку А. Кримського в аспектах українознавства, орієнталістики та перекладознавства; визначити роль ученого в історії вітчизняної науки й культури.

«Початок ХХІ ст. ознаменувався поверненням в історію української науки, у т. ч. й мовознавчої, величних постатей минулого, які по праву заслуговують на пошану й визнання» [6, с. 171].

До когорти славетних постатей минулого, які долучилися до становлення, розвитку і збереження не тільки національних, а й світових здобутків у царині культурології та мовознавства, належить Агатангел Юхимович Кримський – «...один із видатних вчених світу, за походженням – кримський татарин, що стояв біля витоків формування Української Академії наук і все своє життя присвятив науці; людина, яка знала понад 60 мов, і всі діалектні особливості української мови. Він належить до блискучої когорти подвижників української науки і культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст., діяльність і творчість якого стали невід’ємною складовою частиною українського сходознавства, славістики, літератури, фольклору, історії, етнографії, культури» [15, с. 705].

У науковому й культурологічному аспектах діяльності А. Кримського вчені виокремлюють два періоди: московський і київський, перший із яких пов’язаний з Інститутом східних мов, другий – з Українською академією наук. Результатом діяльності дослідника в Лазаревському інституті є низка ґрунтовних праць у сфері сходознавства, зокрема «Лекции по истории семитских языков» (1902–1903), «Источники для истории Мохаммеда и литературы о нём» (1902), «История мусульманства» (1904), «Мусульманство і його будучність» (1904), «История арабов и арабской литературы светской и духовной» (1911–1914), «Арабская хрестоматия» (1916), «Очерк произношения арабских звуков» (1910), «Из области арабской лингвистики» (1912). Київський період ознаменований появою потужних розвідок, здійснених у сферах сходознавчої та славістичної царини, з-поміж яких слід виокремити найважливіші: «Нариси з історії української мови» (1922) у співавторстві з О. Шахматовим, «Історія Персії та її письменства» (1923); «Історія Туреччини та її письменства» (1924–1927); «Перський театр, звідки він узявся та як розвивався» (1925), «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» (із 1930 р.) тощо. Аналізуючи життєвий шлях А. Кримського, І. Курас у своїй розвідці, присвяченій 130-річчю від дня народження А. Кримського, зазначає: «...це подвиг,

який гідний подиву і найбільшої шани. Зміст цього подвигу вимірюється такою кількістю книг, досліджень, видань, наукових розвідок, творів художньої літератури, підручників, довідників, словників, що з них можна було б скласти багатогалузеву бібліотеку. В історії української культури спадщина Кримського кількісно поступається лише перед спадщиною Івана Франка» [12, с. 9].

Славістичний діапазон ученого охоплював, перш за все, мовознавство, зокрема аспекти українського правопису, діалектології, історії мови, лексикології, лексикографії, граматики тощо. Вагомою підставою, яка спонукала мовознавця звернутися до питань української історії загалом та мовної зокрема, було її знеособлення, фальсифікація та винищення самоідентичності народу. З огляду на це в наукових працях ученого («Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові» (1891), «Про нашу літературну мову» (1891), «Про научність фонетичної правописи» (1897), «Нарис історії українського правопису до 1927 р.» (1929) тощо) висвітлювалися факти з історії мови, що стали основою доказового аналізу стану й подальшого розвитку сучасної української літературної мови (лексикології і граматики) та діалектології. Так, в аспекті морфології значна заслуга А. Кримського полягає у створенні семикомпонентної іменникової парадигми та пропозиції назв родів, якими послуговуємося й дотепер. Окрім того, дослідник звернув увагу наукової спільноти на діалектну специфіку мови періоду Київської Русі, що започаткувала розвиток східнослов'янської гілки мов («Філологія і погодінська гіпотеза» (1904), «Давньокиївський говір» (1907), рецензії «До етнографії Полісся» (1897), «До етнографії Чернігівщини» (1908) та ін.). Мовознавець «...вніс свіжий струмінь в українську діалектологію, передусім історичну, чимало його спостережень залишаються актуальними і тепер» [13, с. 18].

Значну увагу дослідник приділив питанням українського правопису, брав активну участь у дискусіях з приводу нормалізації орфографії, головним принципом якої вважав фонетико-морфологічний, граматики та укладання словників. «Узяти участь в обговоренні актуальних питань розвитку української літературної мови його зобов'язувала, крім усього іншого, ще й велика лінгвістична ерудиція, знання численних мов, розуміння законів історичного поступу багатьох літературних мов» [19, с. 61].

А. Кримський також приділяв значну увагу питанням нормалізації лексики, зокрема співвідношенню питомих і запозичених слів, акцентуючи увагу на самодостатності української мови в аспекті номінації, у т. ч. й термінотворенні. Він розглядав питання семантичного обсягу синонімів в аспекті їх слововживання.

Заслужують на увагу міркування вченого стосовно до фонетичної системи. Із цього приводу він писав: «За принцип я собі поставив: користуватися самісінькою простонародною мовою, себто мовою селян. Тямущі люди знають, що простонародня селянська вкраїнська мова аж напрочуд багата: всякі тонкі одтінки, всякі абстрактні поняття зовсім легко

передаються ширими народніми словами або зворотами – треба тільки ті слова та звороти одшукати та знати» [9, с. 26].

Таким чином, слід констатувати, що А. Кримський – потужний учений-енциклопедист, філолог, лінгводидакт – зробив вагомий внесок у розвиток світової науки загалом і україністики зокрема. З-під його пера вийшли сотні наукових розвідок, підручників, перекладів із сходознавства і славістики. Він посідає особливе місце в історії становлення й розвитку української лінгвістичної думки; його наукова спадщина до сьогодні викликає неабиякий дослідницький інтерес і потребує подальших детальних наукових розвідок, глибинного аналізу і фахових коментарів.

Опрацювання наукової спадщини А. Кримського з українознавства та орієнталістики є потужним підґрунтям для дослідників в аспектах становлення й розвитку мов та аналізу на цій підставі сучасних лінгвістичних проявів.

Література

1. Білодід І. Творчий подвиг ученого / І. Білодід // А.Ю. Кримський. – україніст і орієнталіст. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 10–25.

2. Булаховський Л. Мовознавство в Академії наук УРСР за час радянської влади / Л. Булаховський // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 72–97.

3. Виноградська Г. Неопублікований розділ «Жнива» праці А. Кримського «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» / Г. Виноградська // Народознавчі зошити. – 2012. – № 2 (104). – С. 348–360.

4. Гнатюк І. А.Ю. Кримський – лексикограф / І. Гнатюк // Волинь філологічна : текст і контекст. Агатангел Кримський у контексті української та світової культури. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – Вип. 1. – С. 86–88.

5. Гуць М. Подвижник на ниві науки й культури / М. Гуць // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 7. – С. 26–33.

6. Довбня Л. Мовознавчий доробок Юрія Шевельова / Л. Довбня, Т. Товкайло // Теоретична і дидактична філологія. – Вип. 18. – 2014. – С. 170–173.

7. Доценко Р. Обов'язок виконаний і невиконаний / Р. Доценко // Вітчизна. – № 9. – С. 207–211.

8. Крачковский И. Академик АН УССР А.Е. Крымский / И. Крачковский // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1941. – № 3. – 368 с.

9. Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / Крымский А. – М. : [б. и.], 1907. – Т. 1. – Вып. 1. – 545 с.

10. Кримський А. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного : відтворення з авт. макету 1930 р. / Кримський А. ; авт. передм. А. Чабан. – Черкаси : Вертикаль, 2009. – 438 с.

11. Кримський А. Твори в 5-ти томах. Мовознавство. Фольклористика / Кримський А. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. II. – 509 с.
12. Курас І. А.Ю. Кримський – видатний український учений-гуманіст / І. Курас // Матеріали ювілейної сесії секції гуманітарних наук Національної академії наук України, присвяченої 130-річчю від дня народження А.Ю. Кримського. – К., 2001. – 368 с.
13. Матвіяс І. Питання української діалектології в працях А.Ю. Кримського / І. Матвіяс // Мовознавство. – 1971. – № 1. – С. 13–18.
14. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського / Павличко С. – К. : Основи, 2001. – 328 с.
15. Петькун С. Агатангел Кримський – феномен української науки та культури / С. Петькун // Народознавчі зошити. – 2013. – № 4 (112). – С. 705–708.
16. Русанівський В. Питання історичної граматики в працях А.Ю. Кримського / В. Русанівський // А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 40–49.
17. Симоненко Л. Українознавчі й термінознавчі студії академіка А.Ю. Кримського / Л. Симоненко // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2 (1). – С. 71–84.
18. Тетеріна О. Художній переклад в орієнталістиці А. Кримського / О. Тетеріна // Держава та регіони. – 2011. – № 3. – С. 41–44.
19. Тимошенко П. Питання розвитку української літературної мови в працях А.Ю. Кримського / П. Тимошенко // А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 60–71.

References

1. Bilodid I. Tvorchyi podvyh uchenoho / I. Bilodid // A.Iu. Krymskyi. – ukrainist i oriientalist. – K. : Naukova dumka, 1974. – S. 10–25.
2. Bulakhovskiy L. Movoznavstvo v Akademii nauk URSR za chas radianskoi vlady / L. Bulakhovskiy // Rozvytok nauky v Ukrainskii RSR za 40 rokiv. – K. : Vyd-vo AN URSR, 1957. – S. 72–97.
3. Vynohradska H. Neopublikovanyi rozdil «Zhnyva» pratsi A. Krymskoho «Zvenyhorodshchyna. Shevchenkova batkivshchyna z pohliadu etnografichnoho ta dialektolohichnoho» / H. Vynohradska // Narodoznavchi zoshyty. – 2012. – № 2 (104). – S. 348–360.
4. Hnatiuk I. A.Iu. Krymskyi – leksykohraf / I. Hnatiuk // Volyn filolohichna : tekst i kontekst. Ahatanhel Krymskyi u konteksti ukrainskoi ta svitovoi kultury. – Lutsk : RVV «Vezha» Volyn. nats. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2006. – Vyp. 1. – S. 86–88.
5. Huts M. Podvyzhnyk na nyvi nauky y kultury / M. Huts // Ukrainaska mova i literatura v shkoli. – 1991. – № 7. – S. 26–33.
6. Dovbnia L. Movoznavchyi dorobok Yuriia Shevelova / L. Dovbnia, T. Tovkailo // Teoretychna i dydaktychna filolohiia. – Vyp. 18. – 2014. – S. 170–173.

7. Dotsenko R. Oboviazok vykonanyi i nevykonanyi / R. Dotsenko // Vitchyzna. – № 9. – S. 207–211.
8. Krachkovskij I. Akademik AN USSR A.E. Krymskij / I. Krachkovskij // Izvestija Akademii nauk SSSR. Otdelenie literatury i jazyka. – M. : Izd-vo AN SSSR, 1941.– № 3. – 368 s.
9. Krymskij A. Ukrainskaja grammatika dlja uchenikov vysshih klassov gimnazij i seminarij Pridneprov'ja / Krymskij A. – M. : [b. i.], 1907. – T. 1. – Vyp. 1. – 545 s.
10. Krymskyi A. Zvenyhorodshchyna. Shevchenkova batkivshchyna z pohliadu etnografichnoho ta dialektolohichnoho : vidtvorennia z avt. maketu 1930 r. / Krymskyi A. ; avt. peredm. A. Chaban. – Cherkasy : Vertykal, 2009. – 438 s.
11. Krymskyi A. Tvory v 5-ty tomakh. Movoznavstvo. Folklorystyka / Krymskyi A. – K. : Naukova dumka, 1973. – T. II. – 509 s.
12. Kuras I. A.Iu. Krymskyi – vydatnyi ukrainskyi uchenyi-humanist / I. Kuras // Materialy yuvileinoi sesii seksii humanitarnykh nauk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, prysviachenoj 130-ricchuiu vid dnia narodzhennia A.Iu. Krymskoho. – K., 2001. – 368 s.
13. Matviias I. Pytannia ukrainskoi dialektolohii v pratsiakh A.Iu. Krymskoho / I. Matviias // Movoznavstvo. – 1971. – № 1. – S. 13–18.
14. Pavlychko S. Natsionalizm, seksualnist, oriantalizm. Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho / Pavlychko S. – K. : Osnovy, 2001. – 328 s.
15. Petkun S. Ahatanhel Krymskyi – fenomen ukrainskoi nauky ta kultury / S. Petkun // Narodoznavchi zoshyty. – 2013. – № 4 (112). – S. 705–708.
16. Rusanivskyi V. Pytannia istorychnoi hramatyky v pratsiakh A.Iu. Krymskoho / V. Rusanivskyi // A.Iu. Krymskyi – ukrainist i oriientalist. – K. : Naukova dumka, 1974. – S. 40–49.
17. Symonenko L. Ukrainoznavchi y terminoznavchi studii akademika A.Iu. Krymskoho / L. Symonenko // Terminolohichniy visnyk. – 2013. – Vyp. 2 (1). – S. 71–84.
18. Teterina O. Khudozhnii pereklad v oriientalistytsi A. Krymskoho / O. Teterina // Derzhava ta rehiony. – 2011. – № 3. – S. 41–44.
19. Tymoshenko P. Pytannia rozvytku ukrainskoi literaturnoi movy v pratsiakh A.Iu. Krymskoho / P. Tymoshenko // A.Iu. Krymskyi – ukrainist i oriientalist. – K. : Naukova dumka, 1974. – S. 60–71.

*Статтю рекомендовано до друку
кандидатом філологічних наук, доцентом, доцентом кафедри
української лінгвістики і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
Кардаш Ларисою Василівною*

Стаття надійшла до редакції 3 серпня 2016 року